

*Присвячується
моїм батькам Ользі та Євгену Патаям,
чоловікові Юрію
та всім друзям і знайомим,
які допомагали з тонкощами перекладу,
пошуком книжок
й архівних матеріалів.*

Передмова

Останнім часом в Україні зріс інтерес до правління османських султанів. Цьому посприяв сучасний турецький серіал «Величне століття», в якому йшлося не лише про могутнього султана Сулеймана¹, а й про його супутницю та дружину Хюррем²-султан. У Європі вона відома як Роксолана. Український дослідник Ярослав Кісь виводить це ім'я з назви українських земель Червоної Русі (територія Польського Королівства), яку в XVI столітті називали Роксоланією, Роксією³.

Те, що ця Роксолана була їхньою землячкою, мабуть, стало вирішальним для українців, які ретельно стежили за подіями турецького серіалу. Чотири сезони поспіль вона грала «першу скрипку» — і врешті досягла успіху. Роксолана стала впливовою жінкою не лише в покоях султана, а й у всій Османській імперії, якою згодом правитиме її син Селім. Однак цього Роксолані не судилося побачити. Вона померла, не дочекавшись його сходження на османський престол.

Та навіть через 500 років після смерті Роксолана залишилися найшанованішою особою не тільки в Туреччині, а й у всьому мусульманському світі. Адже саме вона збудувала на території тодішньої Османської імперії багато мечетей, шкіл, лікарень та їдальень для бідних і знедолених, караван-сараїв для подорожуючих, турецьких бань (хамамів) й акведуків, що не лише тішать око турків і арабів, а й досі служать за призначенням.

Фактично Роксолана стала першою жінкою в Османській імперії, яка зуміла закохати в себе всемогутнього володаря трьох континентів — султана Сулеймана — та втримати його поруч із собою впродовж усього свого життя. У XVI столітті такого результату не могли досягти навіть найвідоміші європейські красуні-імператриці. Пригадаймо бодай дружин англійського короля Генріха VIII чи московського царя Івана Грозного, доля яких була

трагічною. Адже їхні вінценосні чоловіки, будучи християнами, міняли жінок, як рукавички, прирікаючи покинутих на смерть.

У цьому світлі життя Хюррем-султан із султаном Сулейманом, якому пророк Мухаммед дозволяє мати чотирьох законних дружин, не говорячи вже про безліч рабинь для плотських утіх, виглядає казкою. Але чи було воно таким?

Щоби знайти відповідь на це запитання, я опрацювала велику кількість наукової літератури, зокрема турецької, польської, російської і навіть американської. Саме у США виходять найповніші видання, що базуються на достеменних фактах та хроніках. Як не дивно, американські дослідники більше за вчених інших країн, окрім Туреччини, з 1921 до 2008 року користувались архівними документами Османського державного архіву Стамбула⁴.

Стосовно ж досліджень українських науковців, які могли б пролити світло на походження такої величної особистості, як Роксолана, то вони неповні й обмежені. Вітчизняні «роксоланознавці» не мають документальних доказів та першоджерел, які зафіксували б місце, дату народження чи хоча б справжнє ім'я майбутньої дружини Сулеймана. Тому вони спираються здебільшого на перекази польських послів з Константинополя і... народну творчість. Так були висловлені гіпотези про те, що Роксолана народилась у прикарпатському містечку Рогатин або ж у Чемерівцях на Хмельниччині. Підтвердити чи спростувати ту або іншу версію, на жаль, поки що не вдалося через нестачу об'єктивних доказів.

Попри це, ініціативу в праві називатися малою батьківщиною Роксолани перехопили прикарпатці. Тамтешні історики й краєзнавці: Я. Кісь, В. Грабовецький, Б. Гаврилів, які активно писали про Роксолану, *«не так, можливо, шукаючи доказів її походження з Рогатина»*⁵, мимоволі привчили до цієї думки не лише українську, а й світову громадськість. У численних інтерв'ю пресі та наукових розвідках доктор історичних наук, професор Володимир Грабовецький не раз вказував на те, що серед тисяч галицьких гродських книг і земських актів кінця XV — початку XVI ст., які він переглянув, немає жодної згадки про походження Роксолани.

Та і як ці дані взагалі можна сьогодні шукати, коли точно не встановлені її українське ім'я та прізвище? Настею та Олександрю Роксолану охрестили польські й українські письменники, які писали про неї повісті та романи вже у XIX столітті. Та й прізвище «Лісовська» — це також результат їхньої фантазії.

На жаль, історичні хроніки того часу, що їх науковці-тюркологи проаналізували в Центральному архіві музею Топкапи у Стамбулі, теж не можуть пролити світло на це питання. Адже вони *«дуже мало говорять про особисте життя султанів і, радше свідомо, ніж через незнання предмета, замовчують про життя всередині султанського гарему»*, — зазначив російський історик-тюрколог Іскендер Біньямін огли Мамедов⁶. Такі звичаї мусульман. Утім, і нині обговорення серед чоловіків своїх дружин та подруг у сучасному християнському світі також вважається не надто етичним. Згадки ж про жінок султанського гарему в архівних документах XVI століття пов'язані здебільшого з благодійною діяльністю цих осіб. Тому більшість відомостей про гаремних жінок науковці черпають із рапортів європейських послів.

Усе, що ми про Роксолану знаємо більш-менш точно, то це те, що вона походила з Русі, під якою розумілися сучасні українські й білоруські землі (не плутати з Московією), та була донькою православного священика. В османський гарем султана Сулеймана потрапила з полону кримських татар, для яких викрадати під час постійних набігів на руські землі гарних дівчат і продавати їх у рабство вельможним османам було звичною справою.

Цікаво, що турецькі дослідники також не надто приділяють увагу історії походження Хюррем-султан. Ба більше! Дехто з них навіть називає її московською рабинею султана⁷, не бачачи різниці між руськими землями, що належали до Польського Королівства, та російськими. Причиною цього є й те, що в турецькій мові немає різниці між словами «Росія» та «Русь». Усе це звучить на один манер — «Rusya». Хоча в архівних тюркських джерелах й османській історіографії активно вживали назви «козацька нація» і «Русь». Тодішні історики ототожнювали ці поняття з українцями та Україною⁸.

Для чіткішого окреслення цієї території є латинське слово «Рутенія». Проте ним користуються не всі автори історичних опусів. Та й сьогодні в Туреччині не завжди розрізняють вихідців з колишнього Радянського Союзу — українців, росіян та білорусів, називаючи всіх просто — rus, тобто «русский». Адже впевнені, що всі вони розмовляють російською. Тому часто-густо доводиться пояснювати туркам різницю між цими народами, їхньою історією, державною та мовною політикою.

І це стосується не лише пересічних громадян Туреччини. Якось мені довелося в книжці про султана Сулеймана відомого турецького історика та письменника сучасності Талхи Угурлуела натрапити на фото пам'ятника Роксолані з підписом «встановлений у Рогатині в Польщі»⁹.

Попри такі географічні похибки, з книжок турецьких авторів про Хюррем-султан, яких останнім часом вийшло чимало, мені вдалося почерпнути багато інформації про життя і статус жінок османського гарему, їхні звичаї та порядки.

Чимало відомостей про стосунки Роксолани із султаном, їхніми дітьми, а також про її участь у суспільно-політичному житті османів я отримала з ґрунтовних праць турецьких науковців у історичних архівах. Завдяки цьому я дійшла висновку, що Роксолана-Хюррем була не такою, як її малюють українські поети, прозаїки, драматурги та кінематографісти. Тож спробую переконати в цьому і вас, дорогі читачі. Давайте разом розвінчаємо міфи про походження видатної українки, її шлях до султанського гарему, деспотичність характеру, участь у державних заколотах, надмірний патріотизм та чаклунство...

РОЗДІЛ I

Українське коріння

1.1. Загублений дім

Я жінка з гарему, рабиня османів...

*Мій батько — гарячий пісок,
моя мати — Босфор;*

*Моя доля — мудрість,
мій фатум — невігластво.*

*Я вбрана у коштовну сукню,
Але моє становище — доля жебрачки;
у мене є рабині, і сама я рабиня.*

*У мене немає імені та немає честі,
про мене складено тисячу і одну казку.*

*Моїм домом є палац,
де ховають богів і плекають демонів,
на святій землі, на задвірках пекла.*

Анонімний автор XVIII століття¹⁰

Дані про походження Хюррем-султан надто куці. Всі вони ґрунтуються на інформації з польських джерел. Найвідомішим є переказ члена польського посольства у Стамбулі в 1621–1622 роках Самуїла Твардовського, який у поемі «Посольство Кристофера Збаразького» повідомив, «що її Сулейман королівською сестрою називає, — підлого (тобто низького походження — О. Ш.) попа з Рогатина донька!»¹¹. Таку інформацію він отримав, найімовірніше, від польського посла Опалінського¹², через якого поляки передавали на підпис султанові Сулейману мирові угоди. Ці

дані, на думку дослідниці Інни Тарасенко, поза сумнівом є достовірними, оскільки їх перевіряв польський уряд¹³. Тому С. Твардовський не йняв віри, як же всемогутній султан — гроза Європи, Азії та Африки «давав себе водити за ніс» «одній русинці вбогій»¹⁴.

Подібний стиль викладу інформації, на думку польських істориків, притаманний С. Твардовському. Зазвичай він не шкодував слів для зображення жінок, які завдяки фортуні та всесильним чоловікам допалися до влади¹⁵. Мовляв, це є типовим для старопольської моралістики. Тому не варто надавати великого значення такій зневажливій манері висловлювань на адресу відомих дам.

Саме на цій згадці про Роксолану в Україні й побудована теорія її походження. І хоча С. Твардовський висловив цю теорію через 60 років після смерті Роксолани, чимало українських «роксоланознавців» не сумніваються в істинності згаданого твердження. Та це не зовсім так.

Нам вдалося віднайти посилання на схожу інформацію, яку Перегрін Полонус залишив у 1596 році, тобто майже на 30 років раніше за С. Твардовського. Про це написав у «Польському Словнику Біографічному» професор Зигмунд Абрахамович (1923–1990)¹⁶. А згодом ці відомості підтвердив і Самуїл Твардовський.

Проте його земляк — польський поет Мауріцій Гославський у поемі «Поділля» (1827 рік) навів інші дані:

*Ось та Роксоланка,
Що то трясла цілим Сходом,
Була наша подолянка
З Чемерівців родом¹⁷.*

Подібні згадки можемо знайти в історичній повісті «Роксолана, або Анастасія Лісовська» (1882) українського історика і краєзнавця Михайла Якимовича Орловського. У ній, окрім того, що султана була з Чемерівців родом та любила прогулюватися бережком річки Жванчик, ідеться про її батька Івана¹⁸, який служив православним парафіяльним священиком. Рано втративши дружину, він разом із донькою змушений був рятуватися від татар у Тарнополі (теперішній Тернопіль). Також М. Орловський вка-

зав на те, що татари полонили дівчину близько 1518 року в містечку Трембовль (нині Тереховля Тернопільської області)¹⁹, що належало Польському королівству.

Звідки він міг отримати таку інформацію через понад 300 років після смерті Роксолани? Як зазначив у передмові до повісті сам М. Орловський, з народного фольклору: переказів, легенд та пісень подолян. Тому, мабуть, не дивно, що значна частина імен головних героїв повісті не відповідає дійсності.

От хоча би вірний Хюррем-султан зять — великий візир Рустем-паша, який в Орловського виявився татариним на ім'я Рустан-бей. Історики довели, що він був родом із села у Сараєво²⁰, звідки переїхав після приходу до влади свого брата, котрий згодом зайняв пост османського адмірала²¹.

Неправдивим є й ім'я суперниці Роксолани у гаремі — першої дружини султана Сулеймана, матері його старшого сина Мустафи, яка насправді була не Зюлема, як написав М. Орловський, а Махідеван (у перекладі — господиня часу) чи Гюльбахар, тобто весняна троянда. Не такими, як насправді, у нього виявилися й сцени страти друга дитинства Сулеймана з Парги — великого візира Ібрагіма і старшого сина султана Мустафи, якому по праву мав належати після смерті батька султанський трон. Це й не дивно, адже з часу життя Роксолани до того, як М. Орловський написав про неї повість, минуло понад три століття. За цей період у народній уяві почута легенда про українську султану обросла новими вигадками та фантазіями.

Загалом на Поділлі народний фольклор дуже багатий спогадами про Роксолану. Декілька таких легенд нещодавно вийшли друком у Кам'янці-Подільському²². Одна з них — про українського художника Івана, який побачив узятую татарами в полон дівчину Настю й закохався в неї. Звичайно, тоді хлопець і не припускав, що вона стане дружиною падишаха²³. З цієї бранки з рудим волоссям та зеленими очима він намалював образ, що став іконою, з якої *«дивилася мучениця, непереможна у своїй душевній силі»*²⁴. Усе це, на наш погляд, є символічним ототожненням

страждань усього українського народу, який потерпав від набігів татар та утисків з боку польської шляхти.

Цікаво, що попри відсутність підтверджень достовірності такої історії, її із захватом використовували у серіалах про Роксолану та султана Сулеймана українські й турецькі кінематографісти²⁵.

Інша опублікована легенда стосується зустрічі гетьмана Дмитра Вишневецького з османською султаною. Певні згадки про перебування українського козака в Константинополі²⁶ півроку все-таки є. Проте не в турецьких, а переважно у польських та українських історичних джерелах.

Відтак виникає цілком логічне запитання: звідки про всі ці історичні постаті могли знати мешканці території, що нині належить до Хмельницької області? Наберуся сміливості припустити, що від козаків Задунайської Січі, яка існувала після зруйнування царськими військами Нової Січі та ліквідації у червні 1775 року Запорозького козацького війська на землях чорноморського узбережжя від Бугу до Дунаю, а згодом й у пониззі Дністра, тобто поряд із Поділлям. На цих територіях українські козаки перебували під протекторатом Кримського ханства, а потім перейшли до Османської імперії. Тож цілком можливо, що саме вони перенесли через Дністер на теперішню Хмельниччину розповіді, отримані від турків, про славу султана українського роду.

Чи є вони достовірними, сказати важко. Адже не варто унеможливлувати той факт, що для задунайських козаків українські землі розпочинались уже на іншому березі — за Дністром, тобто на Поділлі. Тому, можливо, саме через свою тугу за рідним краєм вони й наділили його правом називатися малою батьківщиною турецької султани.

Встановити цей факт про походження Роксолани з Чемерівців мали б подільські науковці й краєзнавці. Проте вони чомусь не надто багато уваги приділяють пошукам відповідних доказів і фактів.

— *Та й де що шукати?* — запитує журналіст Світлана Кабачинська. — *Архів у Кам'янці згорів, що вціліло — забрали до об-*

ласного центру, а документи XVI ст., за даними деяких місцевих науковців, і досі лежать у запечатаних мішках султанської скарбниці в Стамбулі, куди їх 1699 р. вивезли з Кам'яниці турки після свого недовговічного панування на Поділлі²⁷.

Ініціативу в цій справі перехопили прикарпатські вчені, які висловили своє пояснення версії М. Орловського про подільське походження Роксолани, мовляв, народилася вона в Чемерівцях, а потім переїхала до Рогатина зі своїм батьком, якого перевели туди на службу до церкви Святого Духа. Саме так наявність «двох батьківщин» Роксолани пояснив у післяслові до свого роману «Роксоляна» (1930) й письменник Осип Назарук²⁸.

Щоправда, офіційна дата зведення церкви Святого Духа, в якій, за місцевими оповідями, міг служити батько Роксолани, — 1558–1563 роки, тобто вже після смерті Хюррем-султан. Але навіть і це непорозуміння, завдяки технічним дослідженням деревини збудованого без жодного цвяха храму, вдалося нещодавно виправити прикарпатцям. «Вимірювання відстані між кільцями

Церква Святого Духа в Рогатині

показало, що деревину було зрубано в межах 1494–1498 років. Згідно з гіпотезою львівського вченого (Андрія Кутного. — О. Ш.), церква у Рогатині може бути збудована на сто років раніше від задекларованої дати»²⁹.

А це повністю відповідає легенді про те, що її часто відвідувала в дитинстві майбутня султана, яка приходила у храм до свого батька-священика. Однак підтвердити таку інформацію, на жаль, неможливо. Документи, що містять перші відомості про священнослужителів цього храму, датовані лише 1564 роком³⁰. Хоча згадка про заснування Святодухівської церкви сягає XII століття³¹.

А ще в Рогатині переповідають історії про те, що мати Роксолани — знахарка Олександра — була на весіллі доні та султана Сулеймана в Константинополі, звідки привезла подарунки: золоті прикраси, срібні свічки для храму, вишивані рушники, корвай, гаптовані обруси на стіл, а також срібну гравюру султани з іконою Пресвятої Діви Марії. *«Ікона мала прикрашати притвір дерев'яної церкви Святого Миколая на передмісті Рогатина у Бабинцях. Люди масово приходили до церкви, молилися до Пречистої за здоров'я Роксоляни, дякуючи їй за всі шляхетні вчинки, котрі вона робила для рідного краю»*³².

Отже, і в Рогатині знають чимало оповідок про Роксолану. Але у вчених є своє пояснення її походження саме з цього прикарпатського містечка. Так, американська дослідниця османського періоду Леслі Пірс стверджує, що в зазначеній місцевості досі спостерігається велике скупчення рудоволосих людей³³.

Саме такого золотисто-червоного кольору, мов троянда, було волосся в українській бранки, яка стала султаною. Через це її в Західній Європі почали називати Роза, Росса, Роксолана.

Цікава версія, що співпадає з моїми власними спостереженнями! Адже мої родичі з наближеного до Рогатина містечка Новий Розділ теж рудоволосі. Причому цей колір успадкували від своїх батьків, бабусь та дідів. Та й моя знайома з тієї ж місцевості також має руде волосся, яскравість якого підкреслюють біла шкіра обличчя та великі сірі очі. Усі ці люди є дуже активними, наполе-

Портрети султана Сулеймана (з юності — до зрілості) роботи В. Тиціана

гливими та цілеспрямованими у житті. Саме такою, за описами очевидців³⁴, і була Роксолана.

Тоді з подібною зовнішністю в османів, які цінували східних жінок із великими карими очами, гарячими вустами, густими бровами, довгими чорними косами та пишними формами, вона — руденька, тендітна, невисока на зріст — не вважалася красунею. Проте саме через свій незвичний навіть для слов'ян тип краси Роксолана і впала в око султанові Сулейману, якому належало близько 300 одалісок у гаремі.

Сам він був високим і худорлявим чоловіком із виразною довгою тонкою шиєю та орлиним профілем. Тому не дивно, що такому чоловікові сподобалася зграбна, делікатна дівчина. Родзинками її зовнішності були кирпатенький носик³⁵ та усміхнене обличчя³⁶, що на той час у гаремі, який дехто з письменників через суворість тамтешніх правил життя і традицій порівнює з монастирем, вважалося рідкістю.

Цікаво, що саме за таким описом сучасників султани художники і створювали її портрети.